

op Dee mij begroet, met een korte handdruk en een taxerende blik. Die blik schept afstand, maakt het ons onmogelijk op de oude voet verder te gaan. Als ik een stap terug doe, zie ik op de linker revers van haar bloes een smalle gouden speld die van mijn moeder is geweest. Mijn kijken ontgaat haar niet. Zonder dat ik iets gevraagd heb zegt ze dat mijn moeder, voor zij het kamp inging, haar een aandenken had willen geven. Maar omdat zij zich kan voorstellen dat ik, na alles wat er gebeurd is, zelf zo'n aandenken niet bezit, vindt zij dat ik er het meeste recht op heb. Zij maakt de speld los en steekt hem mij toe.

'Nee, hij is van jou,' zeg ik, beschaamd om wat even, in een flits, door mijn gedachten geschoten is. Non staat er zwijgend bij, haar ogen op mij gericht.

Dee legt het sieraad op tafel, naast het theegerel. Zij zal het niet meer aanraken.

Er was tussen ons drieën eigenlijk geen gesprek mogelijk. Over de oorlogsjaren en de tijd van de Nederlandse 'politieacties' zweggen we als bij afspraak, er was te veel dat we niet van elkaar wisten, of niet konden uitleggen. In tegenstelling tot Non, die me in de voorafgaande dagen telkens weer had laten vertellen over hoe Taco en ik in Holland leefden, vroeg Dee geen enkele maal naar Taco, of naar onze studietijd en ons werk. Het werd me steeds duidelijk dat Non en Dee zelden contact met elkaar had-

den. Wel bleek Dee door Non van onze komst op de hoogte gebracht te zijn. Dat Dee uit zichzelf geen enkele poging had gedaan Taco en mij te ontmoeten, grieft me. Er hing tussen ons een vreemde sfeer, als op een beleefdheidsbezoek van mensen die elkaar nauwelijks kennen. Algauw ging Non weg, zij moest naar een zieke. Dee en ik bleven zitten aan het rotan tafeltje. Van de aangrenzende voorgalerijtjes, achter scheidingswanden van bamboevlechtwerk, klonk gedempt praten. Zij nam een pakje sigaretten uit de zak van haar wijde rok en hield me dat voor.

'Rook je nog steeds niet?' vroeg ze, toen ik weigerde. Het waren de eerste woorden die ze zei op een toon die ik herkende. En even later, lachend vanachter de rook die zij uitblies: 'Die Hermal Njonja Tademal Hoe bevalt dat?'

Ik drong erop aan dat zij zou blijven tot Taco's avonds uit Bandoeng terug was, of dat zij in elk geval de volgende dag vroeg weer zou komen, zodat wij nog met haar konden eten voor ons vertrek, maar dat bleek niet mogelijk. Ik moest Taco namens haar maar een kus geven, 'for old time's sake'. Zij wilde weten of ik lelijke dingen over haar gehoord had sinds ik in Jakarta was. De zoon van 'je weet wel wie' hing in de stad rond, dat wist ik natuurlijk al van Non, en verkocht lasterpraat, noemde haar een 'hoer van Nippon', omdat zij destijds als secretarasse op een Japanse bank had gewerkt. Ik zei dat Non juist

heel nadrukkelijk voor haar was opgekomen, maar Dee keek alsof zij dat betwijfelde. Zij vertelde mij dat de bankdirecteur, een ontwikkeld man, in alle opzichten een heer, haar steeds correct behandeld had. Zonder zijn steun zou zij in 1945 door de pemoeda's 'getjintjand' zijn. 'Zoals jouw ma.'

Na die woorden werd zij ineens weer even de Dee van vroeger, zij stond op van haar stoel en omhelsde me.

Een van de redenen waarom het niet-vinden van de sleutel een freudiaanse *Fehlleistung* van mij kan zijn, is deze: dat er in mijn kist een schoolschrift van Dee ligt, met dagboekantekeningen die onze vriendschap – of wat ik daarvoor hield – op losse schroeven hebben gezet.

Het is een schrift zoals we er altijd kochten bij Toko Nam Bie, een rijk gesorteerde Chinese kantoorboekhandel op Pasar Baroe. We hadden een voorkeur voor stevige cahiers met gemarmerde katten in alle kleuren van de regenboog. Op het etiket van dit exemplaar staat in Dees wat achterover hellende ronde letters 'Plantkunde, IIIA'. De eerste tien of twaalf bladzijden zijn volgeschreven met dictaat.

Sinds ik, hoeveel jaar nu al geleden, gelezen heb wat zij schreef in de tijd toen wij nog vrijwel dagelijks met elkaar omgingen, wil ik blijikbaar niet meer naar binnen in dat 'Indië' waar de ebbenhouten kist

voor mij het symbool van is.

Hoe zijn die ontboezemingen van Dee erin terechtgekomen? Zaten ze tussen de papieren uit het huis van mevrouw Mijers, die Non lukraak heeft verzameld en meegenomen toen ze weg moest? Ik kan niet geloven dat Non die bewaard zou hebben als zij gelezen had wat Dee schreef. Maar misschien las zij het wel, en heeft zij de bedoeling gehad mij Dees te verraden (want zo voelde ik het toen) te laten ontdekken wanneer ik ooit de kist in mijn bezit zou krijgen. In 1952 was het me niet mogelijk het zware meubelstuk zelf mee te nemen naar Nederland. Ik liet het bij Non achter, ingepakt voor verzending per schip.

Nooit ben ik erin geslaagd te achterhalen aan welk toeval of misverstand het te danken is geweest dat die kist na jaren van verbroken postverbindingen met Nederland (hij bleek ook een tijdlang als zoek geraakt beschouwd te zijn) tenslotte in 1963 terecht kwam bij de toen herstelde Nederlandse vertegenwoordiging in Jakarta. Vandaar is hij me toen toegestuurd. Heeft iemand hem ooit uitgepakt en geopend? De sleutel zat, in een zakje, vastgenaaid aan de omhulling van jute.

Ik was verrast dit souvenir aan onze schooltijd te vinden. Zelf heb ik niets meer bewaard uit die jaren. Allerlei herinneringen kwamen boven aan de lessen van de geestdriftige natuurliehebber met zijn warri-

ge baard, die er de voorkeur aan gaf ons mee te nemen naar open land buiten de stad of naar de vloedbossen aan de kust in plaats van in de klas theorie te behandelen. Bij de tekeningen van bladvormen tussen de tekst zijn er die ik voor Dee gemaakt heb, zij had geen geduld voor dat werk en ik deed het graag.

Toen ik ze terugzag was ik verrast over de zorgvuldige weergave van prachtig generfde en gevlekte bladeren. De Latijnse namen staan erbij: 'Euphorbia pulcherrima', 'Stenandrium Lindeni' en 'Sanchezia nobilis'. Ik weet niet meer hoe die planten in het Maleis heetten. Ik denk dat ze in de Buitenzorgse Plantentuin groeiden, waar we onder leiding van onze leraar nogal eens naartoe gingen. Dat waren heerlijke excursies, met als hoogtepunt een picknick op een schaduwtijke plek onder de kenaribomen met hun hoge wortelkammen, of in het bamboebos tussen de grafstenen van notabelen uit het begin van de negentiende eeuw.

Later stuitte ik bij toeval tussen de vele blanco pagina's van Dees dikke schrift op verspreide stukjes haastig neergekrabbelde tekst, korte ontboezemingen over dingen die op school gebeurd waren, die me troffen omdat ze een nooit vermoede kant lieten zien van iemand die ik beter dan wie ook dacht te kennen. Onder de rake, vaak genadeloze karakteristieken van leraren en klagenoten kwam ik telkens weer mezelf tegen als voorwerp van Dees felle aan-

dacht. Het meest was ik geschokt door de ontdekking dat zij mij soms haatte, niet om wat ik zei of deed, maar om wat ik in haar ogen blijikbaar was, iemand in wie ik mijzelf niet herkennen kon. Is het waar dat ik wel degelijk behept was met het discriminerende 'blanke' zelfbewustzijn, zonder het te beseffen? School er in de manier waarop ik me gedroeg bij Dee thuis, en dan vooral tegenover haar, een overdreven vertoon van me senang te voelen in die omgeving, waardoor ik juist bewees dat dit niet echt het geval was? Zij verdacht mij ervan inschikkelijkheid, meegandheid, te huichelen, de Indo-keasar te spelen, om aardig gevonden te worden. Het was die mimicry, die kameleonhouding, waar zij zo de pest aan had! Ik hoefde toch niet zo angstvallig mijn best te doen, als kind van echte totoks kon mij immers niets gebeuren! Dat ik altijd haloes wilde zijn, beleefd, bescheiden, beschouwde zij als pure aanstellerij.

Haar ontkenning, toen al, van wat voor mij zo'n belangrijk bindend element geweest was in onze vriendschap: dat ik evenmin een totok was als zij, griefde me met terugwerkende kracht. Toen ik dat las, en ook andere dingen, die ik me niet meer woordekelijk kan herinneren, moest ik denken aan haar vader, Louis Mijers, die me sinds ik klein was telkens weer op een verwarrend-plagerige manier geconfronteerd had met mijn volbloeduitertijk: 'Dat kind

hier ziet er altijd zo helder uit! Zo "mannis"!¹ Geen vlekje zit eraan. Je zieltje is vast niet zo blank als je gezichtje! Biecht eens op, wat doe jij stiekem voor stouts?

Ik vond dat een idiote vraag. Ik bekeek mezelf in de spiegel. Ja, ik zag eruit als een totok. Ik had een blank gezicht, blauwe ogen, blond haar. Ik werd nooit bruin in de zon, wel rood, met vervellingen op mijn neus en voorhoofd. Natuurlijk deed ik soms wat niet mocht, zoals iedereen, en ook wel stiekem, maar moest ik dan per se altijd braaf zijn vanwege mijn totokse kenmerken?

Kerstmis 1935: een 'weladigheidsavond' ten bate van het weeshuis Parapattan, georganiseerd door een van de vele verenigingen met een maatschappelijke doelstelling waar mijn moeder lid van is. Zij is zoals altijd actief betrokken bij de voorbereidingen, het maken van pakketten met kleding en lekkers, het benaderen van mensen die de avond kunnen opluisteren met voordrachten en muziek. Er zullen ook tableaux vivants vertoond worden, een onderwets beproefd succesnummer, omdat dan de grote kinderen van de leden mogen meedoen. Dee en ik zijn ingedeeld bij een groep van louter meisjes. De leiding is in handen van een mevrouw die de rubriek 'Knutsen en Handwerken' verzorgt in het maandblad van de Vereniging van Huisvrouwen.

Als thema voor de tableaux heeft men gekozen 'Vrede, Liefde en Vertrouwen', de kerstgedachte in meer algemene zin geformuleerd met het oog op aanhangers van andere godsdiensten onder de toeschouwers. Het tafereel waar Dee en ik bij horen, heet 'Vrouwen van de hele wereld samen Opwaarts naar het Licht'.

De eerste en enige repetitie, op de dag van de uitvoering, in de voor de gelegenheid welwillend ter beschikking gestelde grote zaal van de Sociëteit Concordia, dreigt in chaos te onttaarden.

Terwijl de regisseuse met haar draaiboek in de hand aanwijzingen geeft aan mannelijke vrijwilligers die lampen en gordijnen zullen bedienen, en op de achtergrond het begeleidingskoorje oefent, worden de 'levende beelden' door een ploeg moeders met behulp van sjaals, sluiers, sarongs, kunstbloemen, waaiers en kralenkettingen uitgedost als vrouwen van diverse exotische culturen. Een Spaanse, een Volendanse, een Dirdl en een meisje in de Europese wintermantel van haar moeder vertegenwoordigen het Westen. Uit een aantal tafels van verschillend formaat, en planken op schragen, het geheel met tapijt bedekt, is een hellend vlak geconstrueerd, de Opwaartse Weg naar het Licht.

Djongossen van de Sociëteit dragen potten met palmen en varens aan, om nog zichtbare tafelpoten en lelijke plooiën aan het oog te onttrekken.

Het duurt lang voor wij, in half liggende of knielende of kruipende houding, de handen uitgestrekt naar de lichtbron op de top van de 'berg', allemaal onze plaats ingenomen hebben. Maar het gewenste effect blijft uit, daar zijn alle omstanders het over eens. Verkrampd liggen we op de stellages, zwerend in onze geïmproviseerde kostuums, die voor een deel met spelden in elkaar gestoken zijn. Eindelijk beslist de regisseuse dat er een figuur bovenop de berg moet staan, een hemelse verschijning, de personificatie van het Licht. Die krijgt dan de volle laag uit de schijnwerpers, terwijl de vrouwen van de hele wereld in het halfdonker blijven.

'Wie doet die engel?' vraagt iemand.

Het blijft stil. Plotseling klinkt er een stem op de berghelling.

'Herna, natuurlijk!' Dee zegt het, vanuit de plooiën van een Indiase sari. 'Zo blank, zo blond, echt een engel, toch?'

Ik word van mijn plek getrokken, ontdaan van mijn kimono en Japanse hoofdtooi van papieren chrysanten, en gedrapeerd in een laken en een stuk klamboetle. Ze kammen mijn haar wijd uit over mijn schouders. Via een trapleer klim ik naar het hoogste punt van de stellage. De lampen gaan aan. 'Perfect,' zegt de leidster.

Ik voel me opgelaten, vooral vanwege de theatrale houding die ik moet aannemen, met een arm ten he-

mel geheven, de andere in een bemoedigend gebaar uitgestrekt naar de onderdrukt proestende aardebe-woonsters beneden mij. Vanaf de plek waar ik sta kan ik door de boogvormige deuropeningen van de zaal in de tuin kijken, ik zie een gedeelte van de fontein met de negentiende-eeuwse gietijzeren beelden, en daarachter het Waterlooplein in de felle middag-zon. Maar ik mag niet staren waarheen ik wil, mijn blik dient gericht te zijn op de vrouwen aan mijn voeten. Er wordt me een onuitvoerbaar gezichtsuitdrukking voorgeschreven, een mengeling van geestdrift, mededogen en het besef een Hoge Taak te vervullen. Ik schaam me, wat ben ik belachelijk, wat is dit helemaal een idiote vertoning. Ik begrijp niet hoe Dee mij in deze situatie heeft kunnen brengen, en dat zeg ik haar ook, na de voorstelling 's avonds, wanneer we in de propvolle kleedruimte bezig zijn ons aandeel van de lappen en rekwisieten te verzamelen.

Zij reageert fel: 'Doe het dan niet, zeg dan dat je niet wilt, waarom zo tam al tijd, jij kan geen nee zeggen, zo stom!'

Toch hebben de boze ontboezemingen van Dee in haar plantkundeschrift me niet de meeste hoofdbre-ken bezorgd. Ik kende immers haar humeuren, haar 'tinka's', die even snel weer verdwenen als ze opgekomen waren, en meestal geen andere oorzaak

hadden dan een voor haarzelf onverklaarbaar gevoel van onbehagen. Zij omschreef dat eens als een soort van schrijnende onderhuidse jeuk, die haar tot krabben dwong maar waar ze niet bij kon, daar werd ze gek van. Dat die vlaggen van razernij soms met mij te maken hadden, heb ik nooit kunnen vermoeden. Maar niet in de eerste plaats daarom ontnam de ontdekking van dat Nam Bic-cabier me mijn zelfvertrouwen.

Tussen de bladzijden vond ik een kiekje van haar en mij samen. Taco had dat genomen bij het zwembad van het berghotel Selabintanah, vlak voor zijn vertrek naar Nederland in 1937.

Ik heb er zelf ook een afdruk van gehad, maar die ben ik kwijtgeraakt. Ik was verrast door dit al vergeten beeld uit onze zorgeloze Indische jaren, en na al die tijd ook verbaasd over de zichtbare vanzelfsprekendheid waarmee wij, jonge meiden, ons thuis voelden in de *dolce far niente*-sfeer van die luxe omgeving voor een verblijf 'boven'. Wij straan, in badpak, onder de tjemaras aan de rand van het bassin. Met het embleem van mijn waterpoloclub op de borst, zie ik eruit als de goede zwemster die ik was, sportief, maar niet elegant. De houding van Dee, al half omgedraaid naar het water, is onbedoeld verleidelijk. Het natte dunne tricot plakt tegen haar lichaam, en door het spel van licht en schaduw onder de bomen worden haar heupen en haar borsten ge-

accentueerd als die van de nimfen op een Boroboe-doer-reliëf. Op de achterkant van dat fotootje staat, in Taco's handschrift, een regel uit een filmsong van Fred Astaire, waar we in die tijd door geobsedeerd waren: '...the way you haunts my dreams...'

Moorland heeft mijn geheugen formidabel genoemd, maar hij vergist zich. Het is vol zwarte gaten en schemerige gebieden. Ik ben ook niet meer zeker van sommige dingen die ik dacht te weten toen ik aan deze aantekeningen begon. Evenmin kan ik de juiste volgorde aangeven van de ontwikkelingen in de relatie tussen Dee en Taco, waar Moorland trouwens niets mee te maken heeft.

Schrijven over Taco valt me moeilijk. Hoe overwin ik mijn tegenzin, mijn angst, om herinneringen onder woorden te brengen aan de Taco van vroeger, dat wil zeggen, aan de Taco Tradema die ik dacht te kennen. De Taco van onze schooltijd, mijn 'vriendje', die ik op de Johan van Oldenbarnevelt zag wegvaren uit de haven in Priok – wij bleven voelbaar verbonden tot de serpentes van het traditionele afscheidsritueel braken. De Taco van die ene Hollandse zomer in 1939, met wie ik vrijde in zijn studentenkamer, in bos, duin en heide, en die ik in oktober uitgeleide deed op het station waar de boottrein naar Genua vertrok. De Taco die ik terugzag in 1945, tot op het

bot vermagerd, met zweren overdekt, stug uit onwennigheid, niet meer, nooit meer, de geliefde van het zorgeloze laatste jaar voor de oorlog. De Taco van onze studietijd, met wie ik heb samengewoond. Beiden hadden we onze ouders verloren tijdens de Japanse bezetting en in de bersiaptijd. De Taco van onze zeventien huwelijksjaren tot 1967, die ik beschouwde als mijn 'echtvriend' in de ware betekenis van dat woord, en tenslotte de Taco die in 1968 in een ambulance thuisgebracht werd, invalide, een gebroken mens na zijn gijzeling op de Filipijnen.

Taco's ouders hadden op de helling van de Gedeh dat vakantiehuisje, die pondok, waarvan de mijne een replica in het klein is. Ik denk dat ik hem voor het eerst gezien heb toen ik met mijn vader en moeder voor een van onze jaarlijkse 'sentimental journeys' op weg was naar de Tjibeureum-watervallen. De pondok lag aan de uiterste rand van het bebouwde gebied boven Sindanglaja, waar het asfalt ophield en de paden door het oerwoud begonnen. Daar was ook de prachtige proeftuin van Tjibodas, waar we op zondagen wel eens naartoe gingen. Als bioloog had Taco's vader te maken met het laboratorium voor bergflora op die plek. De Tadema's waren ieder week-end 'boven'.

Toen ik op de middelbare school kwam, herkende ik die lange magere jongen van de pondok bij Tji-

bodas meteen. Hij zat twee klassen hoger dan ik. Wij zagen elkaar dagelijks, in de gangen van het lycееumbouw, in het zwembad, op feestjes. Taco had een open 'Fries' gezicht, hij straalde een kalme zelfstandigheid uit, die hem onderscheidde van andere jongens van zijn leeftijd. Die vonden Dee en ik meestal te branie, te sloom of te kinderachtig. Vanwege zijn lengte droeg Taco al op zijn vijftiende geen korte broeken meer. In zijn hagelwitte pantalon, en een schillerhend met opgevolde mouwen, was hij een jonge volwassen man.

'Hij is op jou,' zei Dee, nog voor er een jaar om was. Dat merkte ik wel, en het was wederkerig. Maar we gedroegen ons niet verliefd. Het bleef bij kijken naar elkaar, vluchtige aanrakingen tijdens het dansen op een schoolfeest, of het stoeien in het zwembad. Wij gingen met een hele groep naar Priok om te kanoën, of naar de jaarlijkse reuzenkermis op het Koningsplein, de Pasar Gambir, we maakten, altijd in gezelschap van anderen, fietstrochten in de omstreken van Batavia. Bij elkaar thuis kwamen we nooit, dat was geen gewoonte. Jongens en meisjes in de puberteit werden nog niet geacht 'verkering' te hebben. In 1936 vormden wij bij de jaarlijkse einduitvoering een muzikaal duo: Taco speelde viool, en ik was juist ver genoeg op de piano om hem te kunnen begeleiden. Het oefenen's middags in de lege school, in het gymnastieklokaal, waar een piano stond, mar-

keerde een verandering in onze omgang. Ik was zestien, Taco zeventien. We leefden in een straat van verwachting; geen kinderen meer, maar nog niet toe aan een beheersbare vorm van erotisch contact. In onze omgang vermeden we instinctief het gevarlij-ke grensgebied tussen kameradschap en flirt. Juist omdat we ons bewust werden van lichamelijke ver- langens, kreeg het afstand bewaren tijdens die war- me middaguren van muziek maken, de enige ogen- blikken die we samen alleen doorbrachten, een bij- zondere betekenis.

'Zoenen jullie nooit?' vroeg Dee vaak, in opperste verbazing.

Zij geloofde mij eigenlijk niet wanneer ik nee zei. De manier waarop Taco en ik ons tegenover elkaar gedroegen was voor haar een bron van vermaak. Zij noemde Taco de 'oer-Belanda', maar niet in negatie- ve zin. Hij belichaamde de Hollandse jongen uit onze kinder- en jeugdboeken, ontwapenend zowel in zijn ernst als in zijn onhandigheid. Maar hij was in Indië geboren en opgegroeid, net als wij, en dus geen totok. Dat bleek ook uit de losheid waarmee hij zich bewoog bij het dansen, een vriële zwier, die hem, met zijn lange lijf, goed stond.

Voor mij had onze wederzijdse schroom de magie van beproevingen die geliefden in mythen en sagen ondergaan, geheimzinnige geboden die tevens ver- boden zijn. Onuitgesproken spanning beheerste mijn

gedachten. Het sprak voor mij vanzelf dat Taco dit net zo voelde als ik. Pas veel later is het tot me door- gedrongen dat die eensgezindheid alleen in mijn ver- beelding heeft bestaan.

Mijn ouders kenden die van Taco wel, maar behoor- den niet tot hun echte vriendenkring. Professor Ta- dema was een geleerde met een internationale repu- tatie, een niet onvriendelijke, weinig spraakzame man die ik maar zelden te zien kreeg. Zijn vrouw had een drukke praktijk als tandarts. Een merkwaardig paar: allebei lang en dun, hij kalend, bebrild, zij net als Taco witblond, met helle grijze ogen. Thuis ving ik wel eens een en ander op van wat er gezegd werd over hun onconventionele levensstijl. Zij golden als zeer vooruitstrevend, waren bevriend met inheemse intellectuelen, deden nauwelijks mee aan het ge- bruikelijke Bataviase sociale verkeer. Samen met een handvol academici vormden zij de culturele elite van de stad. Zij waren, dat wist ik van Taco, erg geïnte- resseerd in 'moderne' muziek en literatuur, hielden thuis discussieavonden, ontvingen belangrijke Ne- derlandse en ook wel buitenlandse wetenschappers en kunstenaars wanneer die Indië bezochten.

Taco en ik waren lezers. Uit de bibliotheek van de Kunstkring leenden we proza van Bordewijk en Van Schendel, poëzie van Roland Holst, Nijhoff en Mars- man. De bovenbouwleraar Nederlands, die het let-

terkundige leven op de voet volgde, begon op een keer – dat zal in 1937 geweest zijn – een bijeenkomst van onze literaire schoolclub met de mededeling dat een van de belangrijkste 'jongeren', Edgar du Perron, zich in Batavia bevond. Taco wist dat al, want de schrijver en zijn vrouw waren bij hem thuis te gast geweest. Niet lang daarna liet hij mij een boek zien, *Het land van herkomst*, dat Du Perron aan de Tadema's cadeau had gedaan. Als vanzelfsprekend gaf hij het mij te lezen toen hij het uit had. Ik was het met hem eens dat de Indische jeugdijaren van een vorige generatie er meesterlijk en voor ons volkomen herkenbaar in beschreven werden. Net als hij interesseerde ik me minder voor de gedeelten die zich in Parijs afspeelden.

Dee zag het boek op mijn tafel liggen en bladerde erin. Opeens begon zij te schateren. 'Adoeh, die Taco!' Zij toonde me een bladzijde met in de kantlijn een verticale, aandacht eisende portloodstreep. Daarna las zij hardop de passage waar het om ging, die ik nog niet onder ogen had gehad, de beschrijving van het erotische 'onderzoek' dat de zeventienjarige Arthur Ducroo uitvoert bij een iets ouder buurmeisje, in de hoop dat hij eindelijk, voor het eerst, een naakt vrouwenlichaam zal zien. Dee kon er niet over uit: 'Goh, die Taco toch!'

In een plotselinge felle behoefte Taco te verdedigen zei ik dat die streep vast niet door hem in het

boek gezet was, al dacht ik eigenlijk van wel. Maar ik wilde niet dat hij om iets intiemens van hem door Dee uitgelachen werd.

Taco en ik hadden ons op een van onze muziek-repetities afgevraagd welke beelden Chopin (die wij de grootste van alle componisten vonden) voor ogen gestaan hadden wanneer hij bepaalde melodieën opschreef. Ik opperde: landschappen in maanlicht. Taco zei na een aarzeling dat hij zich bij die klanken niets mooiers kon voorstellen dan een badende nimf.

Dee, Taco en ik hangen over de reling op de boeg van de Van Outhoorn, een bejaard schip van de Koninklijke Pakretvaart Maatschappij dat verhuurd wordt voor excursies. We zijn met de hele school, ruim driehonderd leerlingen, door Straat Soenda op weg naar het vulkaneland Krakatau.

Er staat een harde wind, het schuim dat vanonder de kiel opspat sproeit als een regen van zoute druppels over ons heen. Krakatau komt in zicht, een kale kegel met steil afgeslepen zijkanten. Waar de lavastromen omlaag gegleden zijn lopen donkere strepen tot in zee. Alleen op een smalle reep strand wil iets groeien. Aan de oostkust kolkt de branding rondom louter rotsblokken, die daar als door een reuzenhand zijn uitgestrooid. De Van Outhoorn keert, en vaart langs Anak Krakatau, het 'kind', een halve maanvormig verzand eilandje dat bij de laatste

uitbarsting ontstaan is. Bruinvissen springen boven de golven uit, Taco wijst ons een langszij meezwemmende haai aan.

Ik leun met mijn kin op mijn armen, betoverd door het silhouet van de berg tegen de lucht, en de blauwgroene, met schuimstrepen gemarmerde, woeelige zee, die tot aan de horizon een en al schelle glinstering is. Naast mij hoor ik Taco vertellen over de ramp van vijftig jaar geleden, toen de vulkaan vuur en gloeiend gesteente uitbraakte. Het eiland brak letterlijk in stukken. De in zee wegzinkende gedeelten stuwden torenhoge vloedgolven op, die de kuststreken van Bantam en Zuid-Sumatra verwoestten. Tienduizenden mensen kwamen om het leven.

Maar Krakatau is niet dood. Elk jaar komt er iets boven water. 'Anak' is eigenlijk een stuk van de kraterand. Ook onzichtbaar, op de zeebodem werkt de vulkaan nog altijd.

Dat in het hart van de verzonken vulkaan, zo diep onder de golven, de lava blijft gloeien, is iets waarover Dee telkens weer begint. Zij stoot mij aan. 'Hoor je me wel, hij dooft niet uit!' Op een toon alsof zij reikhalzend uitkijkt naar die gebeurtenis zegt zij: 'Als de lava blijft gloeien, dan gaat hij dus weer uitbarsten, ja toch?'

Taco's verhaal roept voor mij het beeld op van de tsunami, een Japanse prent die bij ons thuis hangt. De reusachtige golf richt zich uit de oceaan op als

een monster met ontelbare klauwen van grillig omkrullend schuim.

Die dreiging blijft me bij. Soms droom ik ervan. In die dromen is er een verband tussen de vloedgolf en Taco en Dee, dat ik me na het wakker worden niet herinneren kan.

In verband met hernieuwde zakelijke en culturele contacten tussen Indonesië en Nederland ben ik in 1967 betrokken geraakt bij plannen (alleen nog op papier) van een groep geestdriftige personen uit het bedrijfsleven om de restauratie van een paar interessante achttiende-eeuwse gebouwen in Jakarta te bekostigen. Ik heb de uitnodiging voor deelname aan voorlopige verkennende gesprekken onmiddellijk geaccepteerd. Ik wilde toen van een verblijf op Java gebruikmaken om voor de studie die ik aan het schrijven was weer – na twintig jaar! – naar de Boroboe-doer en de Prambanan-tempels te gaan, en in ieder geval ook Non opzoeken. Pakembangan was een co-operatieve kwekerij geworden. Non werkte daar onder de naam Ibu Sjarifa. Met haar hulp hoopte ik Dee te vinden, van wie ik geen adres had.

Het Huis Muntingh bleek van de aardbodem verdwenen. Tijdens de Japanse bezetting schijnt het een opslagplaats geweest te zijn, en in de jaren daarna hebben buurtbewoners al wat nog bruikbaar was aan hout en steen uit het onherstelbaar vervallen

pand gesloopt. De plek waar het gestaan heeft werd een nieuwe vuilnisbelt in die nooit gesaneerde krottenwijk van de benedenstad.

Op basis van foto's uit 1908 van het Bataviaas Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en mijn eigen herinnering aan het bezoek met Non, heb ik geprobeerd het originele houtsnijwerk van de bovenlichten in het voorhuis en de vignetten op de deurpanelen te reconstrueren. In mijn kist bevinden zich de tekeningen op schaal die ik gemaakt heb. Men heeft twintig jaar later reproducties van die ornamenten, die Indonesische vaklui kunstig hadden gesneden uit djatihout, gevefd in Chinees rood en met verguldsel belegd, hier en daar gebruikt in het gerestoreerde raadhuis.

Taco kreeg na veel moeite toestemming van de Indonesische autoriteiten om op de Molukken onderzoek te doen naar resten van factorieën en versterkingen uit de eerste jaren van de VOC. De binnenlandse politieke spanningen na de coup poging in '65 uitten zich overal in argwaan en onwil, waardoor er telkens sprake was van oponthoud.

Met tijdrovende en onregelmatige boot- en vliegtuigverbindingen ging Taco vanuit Jakarta op weg naar de eilanden in de Bandazee. Ik was ongerust, want er bestond twijfel over de veiligheid in dat gebied, maar Taco wilde het erop wagen, nu hij de

kans kreeg. Wij spraken af dat wij ieder op eigen gelegenheid naar Nederland zouden terugreizen.

Had ik me maar niet ingelaten met die vage restrapatieplannen, was Taco maar niet zo overtuigd geweest van het belang van die ruïnes voor zijn Reaal-studie.

Pas als de auto de toegangsweg naar Pakembangan in draait – de 'oprijlaan', zoals mevrouw Mijers altijd zei – tussen de dubbele rij van hoge kenaribomen, geef ik me er rekenschap van dat ik hier nooit eerder geweest ben. Door de foto's in mevrouw Mijers' album had ik altijd het gevoel het landgoed en het huis te kennen, alsof ik er zelf geboren en getogen was. Wat ik nu zie, wijkt af van mijn voorstelling ervan.

Ik herken wel het uiterlijke beeld van de 'besaran', met het brede, laag overhangende dak, geschraagd door een rij nogal plumpe ronde zuilen, maar de paviljoens aan weerszijden zijn vervangen door – of verbouwd tot – loodsen. Het grasveld voor het huis is nu een vlakke van slordig struikgewas, op een met grind bestrooide strook na, waar auto's geparkeerd staan: een oude jeep, een paar aftandse bestelwagens. De deuren die op de voogalerij uitkomen zijn allemaal gesloten. Ik loop naar de linker loods, waar ik stemmen hoor.

Ik zie immers en teilen vol snijbloemen: gladiolen,

gerbera's, lilies, en de specialiteit van de kwekerij: orchideeën in de meest geweldige soorten, als plant, of per rak, voor boeketten. Aan een tafel staan een paar mensen manden op te maken. Als ik vraag naar Ibu Sjarifa, gaat er dadelijk iemand naar het hoofdgebouw.

Wat ooit de achtergalerij geweest moet zijn, is nu met houten schotten afgesloten. 'Kantor Kebun Bit, Bunga Anggrek' lees ik op een met bloemen in alle kleuren beschilderd bord bovenaan de gevel. Een deur gaat open, uit het kantoor komt een vrouw naar buiten. Het is Non, in sarong kabaja, met een sjaal over het hoofd.

Als ze mij ziet, blijft ze staan, en heft haar samengevouwen handen naar haar gezicht.

'Och, Toet! Herma, toch?' fluistert ze.

Ik sla mijn armen om haar heen. Ik weet niet wat ik tegen haar zeggen moet, zij is in die vijftien jaar zo oud geworden. Onder de afglijdende doek draagt zij haar bijna geheel grijze haar strak naar achteren gekamd in een kleine wrong.

'Kom, wij gaan naar mijn huisje, ja?'

Dat sterke accent had ze vroeger nooit. Zij neemt mijn hand en brengt me over het achtererf langs overdekte bloembedden en uit bamboelatten opgetrokken afdaken, waaronder op rekken orchideeplanten hangen, naar een achter een heg verscholen vierkant gebouwtje, dat ik van de oude foto's herken als

het verblijf van de nachtwakers van Pakembang. Het bestraat uit een kamer, niet veel groter dan een cel, met een smal voorgalerijtje. Buiten zie ik een put, en een hok met een kookplaats.

Als ik haar vraag of zij daar woont, beamt zij dat, en legt me uit dat zij niet veel nodig heeft. Naast het werk dat zij nog altijd doet in de kwekerij, verlangt zij alleen maar naar stilte voor meditatie en gebed.

'Ik ben nu moslima, weet je,' voegt zij eraan toe, terwijl zij haar sjaal weer over hoofd en schouders schikt. 'Daarom heet ik ook Sjarifa, dat wil zeggen "uitverkoren door de Profeteet".'

Zij wijst me, in de verre tussen de bomen, een koepeel aan die eruitziet alsof hij van aluminium gemaakt is, en een smal torenijtje: de kleine moskee van Pakembang. Zij wil op bedevaart naar Mekka en spart daarvoor. De hadji (zij kijkt mij strak, vorschend, aan en herhaalt dan het woord 'hadji' met nadruk), de hadji bestuurt haar leven. Zij weet nu dat hij de geestelijke leidsman is geweest van een sarakat, een mystieke broederschap. Door speciale oefeningen, het zonder ophouden herhalen van bepaalde heilige teksten, konden zijn volgelingen een toestand van extase bereiken. Daarnaast streeft zij ook. Hij is haar vroeger verschenen om haar tot het ware geloof te brengen. 'Allah Akbar!' mompelt zij, en heft even haar handen op, met de palmen omhoog gekeerd.

'Als jij naar Mekka gaat, word je zelf hadji,' zeg ik lachend, in een poging een meer ontspannen stemming te scheppen. Iets geëxalteerds in haar manier van doen verontrust me. Omdat ik merk dat mijn benadering van wat haar bezielt haar hindert, begin ik over iets anders.

'Je bloemen, Non! De hybride van een witte larat en een tijgerorchidee! Je zei altijd dat het wel vijftien jaar kon duren voor je een mooie kruising had. Heb je hem?'

'Gagal, mislukt,' zegt ze kortaf.

Tijdens dat verblijf in Jakarta ontmoette ik Non meerdere malen. Zij wilde niet naar de stad, en dus ging ik naar Pakembangan. Ik kon moeilijk wennen aan haar nieuwe verschijningsvorm van vrome moslima. De naam Sjarifa kreeg ik niet over mijn lippen. Als ik bij haar was, wandelden wij wat over het terrein van de kwekerij, of in het resterende gedeelte van de immens grote tuin die vroeger bij de besaran had gehoord. Vanaf het zo vaak door mevrouw Mijers geroemde grasterras, nu een veld vol onkruid, getenoten wij van het uitzicht op de Salak en de Gedeh-Pangrango in de verte.

Over het vooroorlogse Batavia, mevrouw Mijers en haar huis, en Boedi en Neng, jaren geleden gestorven, praatte wij niet, het leek alsof dat alles in Nons leven geen rol meer speelde. Bij voorkeur had zij het

over haar religieuze ervaringen, het contact met geloofsgenoten in een groep die door middel van meditatie streefde naar evenwicht tussen lichaam en ziel, en over haar voorgenomen pelgrimstocht naar Mekka. Ondanks haar regezin om op mijn vragen in te gaan bracht ik wel telkens Dee ter sprake. Uit wat zij uiteindelijk losliet, begreep ik dat Dee, altijd opvallend door haar schoonheid en vrijmoedigheid, tijdens het bewind van Soekarno actief was geweest in propaganda voor Nasakom, de door de president ingevoerde vorm van 'nationaal' communisme. Zij had zich veel vijanden gemaakt onder de tegenstanders van die richting. Na de beruchte coup poging in 1965, toen Soeharto de macht had overgenomen, was Dee bij zuiveringsacties ternauwernood aan de dood ontsnapt, dankzij diplomatieke bescherming door de Polen, met wie zij contact onderhield sinds zij zich Wychinska noemde. Non had haar bezworen voortaan op de achtergrond te blijven, maar in een opwelling van solidariteit met een paar vroegere Chinese zakenrelaties van mevrouw Mijers (misschien heel, heel verre bloedverwanten uit de dagen van de Muntinghs) was Dee, of Mila, zoals zij wilde heten, zo onvoorzichtig geweest voor die mensen op te komen tijdens de weer eens in volle hevigheid oplaaiende uitbarstingen van haar jegens de 'Tjong Hoa's', die ook zonder bewijs verdacht werden van sympathiseren met Peking.

Dit feit betreffende Dee zal ik aan Moorland melden, omdat daaruit blijkt hoe spontaan zij altijd partij koos voor wie volgens haar blootstronden aan discriminatie.

Sinds die nieuwe vlagen van moord, doodslag en plundering, en van onuitroefbaar wantrouwen zelfs jegens Chinezen die in Indonesië geboren en gotten peranakans waren, hield Dee zich schuil, Non wist niet waar, en wilde het ook niet weten. Zij waar- schuwde mij voor het geval Dee contact met mij zou zoeken. Dee was roekeloos, onbetrouwbaar, en – het allergerste – ongelovig.

'Ongelovig ben ik ook,' zei ik, pijnlijk getroffen door Nons harde oordeel over Dee, al wist ook ik al- lang niet meer wat ik van haar denken moest.

Non keek mij met wijddopen ogen strak aan, als om dwang op me uit te oefenen: 'Maar jij hebt de hadji gezien.'

'Wat berekent dat dan, wat berekent het?' vroeg ik, maar evenmin als bij vorige gelegenheden kon of wilde zij daar antwoord op geven. Mijn opmerking dat bij mijn weten de orthodoxe islam (wantoe zij immers zei nu te behoren) geloof aan geestverschij- ningen verbood, pareerde zij met een betoog over de in elk geval op Java algemeen aanvaarde mystieke godsdienstbeleving, die de belijders juist tot betere moslims vormde.

Op onze wandelingen nam zij mij ook steeds mee

naar de aan Pakembangan grenzende desa, waar de meeste mensen van de kwekerij woonden. Zij voerde me dan langs de kleine moskee, met een torentje en een uivormige koepel. Net zulke missig-it-daken in miniformaat zag ik vanuit bus of taxi ook in andere dorpen, soms in de vorm van een bouwpakket klaar- gezet op de berm van de weg, om vervoerd te worden naar een oord zonder godshuis.

Toen ik afscheid kwam nemen, voor ik naar Mid- den-Java ging, stelde ik de vraag die me steeds bezig- hield: waarom zij Dee onbetrouwbaar had genoemd. Het regende die dag, wij zaten in het nachtwakers- huisje, Non op haar smalle slaabank, ik in de enige gemakkelijke rotanstoel. Ditmaal was zij rechtstreek- ser in haar antwoorden, al kwamen die langzaam, zin voor zin, met telkens een pauze daartussen. Wat Dee de ene dag aanhing, verwierp ze de volgende. Zij wilde een Poolse zijn, en toch niet naar Polen gaan, maar nu eens hier, dan weer daar wonen, in Jakarta of Singapore of zelfs in Bangkok. Hoe leefde zij, wat deed zij? Non was bang dat Dee geen 'reine' vrouw was, soms moest zij denken aan de geruchten over Dee uit de Japanse tijd, die zij weigerde nader te pre- ciseren. Het ergste vond zij dat Dee het grondbegin- sel van haar geboorteland zoals dat was vastgelegd in de Panjtasila – het geloof in een enige almachtige God –, niet erkende, en dus in haar leven geen lei-

draad bezat. Al haar aandacht ging uit naar wereldse zaken, die steeds wisselende, bedrijglijke aspecten van de samenleving en van mensen, naar politiek vooraf, en in dat opzicht – haaste Non zich mij te verzekeren – verschilde ik van Dee, al noemde ook ik mijzelf een ongelovige. Ik wist immers van het bovenzinnelijke, het immateriële, en van de geheime krachten in de natuur.

Ondanks Nons ongebruikelijke mededeelzaamheid kon ik toch de indruk niet kwijtraken dat zij iets belangrijks verzweg.

Zij bracht mij tot aan de poort, waar de autobus naar de stad langs zou komen. Halverwege de oprijlaan wees zij mij een hoop door struiken overwoekerde stenen aan. Daar had in de betriaptijd een bende jongeren uit de streek de vroegere eigenaar ('Je weet wel wie,' zei Non) letterlijk aan stukken gehakt toen hij zo onvoorzichtig was naar de onderneeming te komen. Hij lag daar ook begraven, op die plek, waar geen mens zijn lijk zou zoeken. Ik vroeg of dat gruwelijke einde zijn tjelaka was, zijn ongeluk, dat zij ooit voorzien had. Non knikte. Het had lang geduurd, maar het lot had de moordenaar van Louise ingehaald, zo was het beschikt, pasrah.

Zij zwaaide niet toen de bus wegreed, maar bleef bij de poort staan. Ik wuifde wel, tot ik haar uit het oog verloor.

Ik onderging mijn bezoek aan de Boroboedoer als een inwijding, al begreep ik toen niet welke levensfase ik verliet, en in welke ik binnentrad. Hoe geschonden en vervuild ook, de ommegangen met hun glorieuze reliëfs waren een openbaring voor me, on-eindig veel indrukwekkender dan het gebeeldhouwde reuzenprentenboek dat ik er als achttienjarige in had gezien toen mijn ouders mij voor de vakantie meegenomen hadden naar dat 'Wonder van de Vorstenlanden'. Ik wandelde tussen goden en nimfen, koningen, dwergen, hovelingen, dansers, dienaren, nederig hurkende onderdanen en vriendelijke dieren, apen, olifanten, vogels, verzonken in de aanblik van die weergaloze kunstwerken. Ik legde mijn handen op makara's en op een weelde van stenen bloemen en bladeren.

Tenslotte rustte ik uit op het hoogste terras bij de mediterende boeddha's in hun nissen en ajour open-gewerkte koepels. De bergen die de vlakte van Kedoe omringden, en de door de wind bewogen loofmas-sa's aan de voet van het monument, kregen diepere kleuren, scherpere omtrekken in het late middaglicht.

Thuis, in Nederland, begon het lange wachten. De laatste geplande datum voor Taco's terugkeer verstreek. Geen brief, geen telegram, geen telefonisch bericht. Ik nam contact op met de ambassade in Ja-

karta, en die schakelde de Indonesische autoriteiten in. Tenslotte kreeg ik te horen dat Taco op Banda-neira, Banda Besar en Pulau Ai was geweest, maar na twee weken weer vertrokken was. In het losmen op Ternate, waar hij een aantal nachten gelogeed had, wisten ze alleen dat hij informatie wilde hebben over verbindingen met Halmahera. Verder ontbrak ieder spoor.

Hij werd als vermist opgegeven.

Hoe ben ik die tijd, driehonderd negenenzeventig dagen en nachten, langer dan een jaar, doorgekomen? Ik denk dankzij de afspraken in verband met mijn werk, die ik niet op korte termijn kon schrappen zonder anderen in moeilijkheden te brengen, en verplichtingen die me dwongen me te concentreren. Ik stond in contact met allerlei instanties die me aangeraden waren als mogelijke hulpverleners of bronnen van informatie. Nadat tenslotte via onder andere Interpol en het Rode Kruis het spoor leidde naar de zuidelijke Filipijnen, heeft het nog maanden geduurd voor de verblijfplaats van de groep gegijzelden ontdekt, en Taco bevrijd was. Hij wilde niet dat ik naar het ziekenhuis in Manila zou komen, waar men hem heen gebracht had, maar vroeg me zo snel mogelijk zijn vervoer naar Nederland te regelen.

Geachte mevrouw Warner,

De aanvullende gegevens die u me gestuurd hebt, vind ik wel degelijk belangrijk. Dat Dee Mijers (die ik liever toch maar Mita Wychinska blijf noemen) de moed heeft gehad tijdens anti-Chinese rellen in Jakarta op te komen voor de 'peranakans', ligt helemaal in de lijn van de informatie waarover ik al beschik.

U kent de problematische situatie van de Chinezen in Indonesië, die als (meestal geschoolde) arbeidskrachten, handelaren, geldschieters, later bankiers, sinds eeuwen een cruciale rol spelen in de economie van het land en vanwege hun zakelijke instelling, hun ambitie en hun 'netwerken' telkens weer het doelwit worden van volkswoede. Hoe prominent zij aanwezig waren in het Indische stadsleven weet u natuurlijk beter dan wie ook.

Volgens de statistieken zijn er onder Soekarno's bewind meer dan een miljoen Chinezen Indonesisch staatsburger geworden, minstens evenveel bleven state-loze inwoners, en een paar honderdduizend beschikten over een paspoort van communistisch China. Zoals u zelf al aangeeft in uw brief werden na de mislukte staatsgreep van '65 al die categorieën 'Jong Hoa's' verdacht van heulen met Peking. Na de geweldadigheden en plundertochten zijn er drastische maatregelen genomen, in feite allemaal in het nadeel van de peranakans: Chinese namen in Indonesische

namen veranderd, Chinese lettertekens voor reclame en drukwerk verboden, Chinese scholen gesloten, Chinees als voertaal voor openbaar gebruik niet geduld.

Er zijn verschillende redenen denkbaar waarom Mila Wy-chinska partij koos voor die categorie zondboeken van Soeharto's Nieuwe Orde. Maar eerlijk gezegd lijkt het mij, na wat u me verteld hebt over de breuk tussen haar en haar grootmoeder Mijers in 1942, niet waarschijnlijk dat zij gehandeld heeft uit gevoelens van solidariteit met eventuele Chinese verwanten van het intussen uitgestorven geslacht Muntinghl Door een andere naam aan te nemen had zij toen toch al duidelijk gemaakt dat zij zich niet meer als een lid van die familie beschouwde.

Ik denk eerder aan een politieke keuze, nog onder invloed van de Polen met wie zij in de jaren voor 1965 immers contact had. Gezien het feit dat de altijd nationalistisch denkende Soekarno zich met deze mensen inliet, behoorden zij vermoedelijk tot de toen nieuwe, meer gematigde, richting van Gornulka. Mila's achternaam moet hen als muziek in de oren geklonken hebben, omdat die, hoewel anders gespeld, gelijkkluidend was aan de naam van Gornulka's invloedrijke medestander, kardinaal Wyszyński. Vandaar misschien faciliteiten in verband met een Pools paspoort? Ik ben er niet zeker van dat zij zo'n document ooit werkelijk bezeten heeft.

Op het summiere lijstje met gegevens over uzelf en uw man dat u me een paar weken geleden stuurde, meldt u dat u in 1964, dus drie jaar voordat u in Jakarta Non Mijers opzocht, Mila Wychinska toevallig hebt ontmoet in Parijs, maar helaas zegt u daar verder niets over.

Ik blijf me aanbevelen houden voor wat u nog te binnen mocht schieten!

Met hartelijke groeten,
Bart Moorland

In 1964 ging ik met Taco mee naar Parijs, waar hij moest zijn voor de afronding van een reeks besprekingen in verband met de uitgave van een historische encyclopedie. Hij was redactiesecretaris van de Nederlandse bijdragen. Die vergaderingen duurden nooit langer dan twee dagen. Ditmaal was het mogelijk er een korte vakantie van te maken, omdat de laatste bijeenkomst aansloot bij een weekend. Wij hadden wandelingen uitgestippeld, kaarten besteld voor de Comédie-Française. Er waren tentoonstellingen die ik graag wilde zien.

Ik had met koffie en een krant op een terras zitten wachten tot Taco klaar zou zijn. Die bijeenkomst liep blijikbaar uit, maar ik verveelde me niet, opgenomen in het geroezemoes om me heen van de eerste klanten voor het dejeuner, en voortdurend geboeid door voorbijgangers op het trottoir van de boulevard Saint-Germain. Toen ik Taco in de verte zag aankomen, kon ik mijn ogen niet geloven. Er liep een vrouw naast hem, en die vrouw was Dee.

Ik stak mijn hand op, Taco zwaaide terug. Dee groette niet, maar bleef me op de manier die ik zo goed van haar kende, met een vonk van uitdaging in haar blik, strak aankijken terwijl ze dichterbij kwam.

Zij was het, en toch was zij het niet. Ze droeg een korte sluike zwarte jurk, en laklarzen, de modieuze dracht van veel Pariennes in die tijd.

'Kijk eens wie ik hier op straat gevonden heb!' riep Taco.

Het was meer dan tien jaar geleden sinds Dee en ik elkaar voor het laatst gezien hadden, op het voorjaarsfeest van mijn hotelkamer in Jakarta. Non schreef mij wel eens, en in mijn antwoorden aan haar deed ik ook de groeten aan Dee (over wie Non geen berichten zei te hebben), maar van Dee zelf hoorde ik nooit iets.

Wij lunchten met zijn drieën in een rustige hoek, achterin de brasserie, waar halfhoge schotten rondom de tafeltjes een sfeer van intimiteit schiepen. Taco hield het gesprek gande, tot mijn verbazing op een toon alsof we nog scholieren in Batavia waren. Dee nam nauwelijks een hap van het eten, verkrumelde een stukje stokbrood, en keek telkens van opzij naar mij met haar koele onderzoekende blik, die me in verwaring bracht omdat er geen zweem van vertrouwelijkheid in school.

Uiterlijk was zij niet echt veranderd. Ik wist dat ik er ouder uitzag, met fijne rimpellijnen bij mijn ogen, en hier en daar al een paar grijze haren. Dees' huid was nog even gaaf als vroeger, en de groenachtige glans van haar ogen geprononceerder dan ooit in haar mat getinte mooie gezicht.

Taco had haar zien staan voor de boekhandel van de Presses Universitaires de France, en haar, zoals hij zei, ter plekke 'gevangen'. Op mijn vraag hoe zij in Parijs kwam, bleven haar antwoorden aan de oppervlakte: zij had een soort van studiebeurs gekregen om zich te oriënteren in Europa, die voor haar onbekende wereld, waar toch voor een belangrijk deel haar wortels lagen. Zij was ook in Polen en in Oost-Duitsland geweest. Maar Europa trok haar niet, zij voelde zich meer internationaal gericht, met een voorkeur voor Zuidoost-Azië, nu immers vanwege Vietnam brandpunt van de wereldgeschiedenis. Wat zij in de toekomst ging doen wist zij nog niet. Zij had wel eens gedacht over werk in de diplomatieke sfeer, maar bij nader inzien was zij ervan overtuigd dat de dingen waar het eigenlijk om ging daar niet aan de orde kwamen.

Taco had haar kennelijk tijdens hun wandeling van de PUF-boekhandel naar het Café de Cluny op de hoogte gebracht van ons leven, en van zijn en mijn werk, want zij bleek er al alles van te weten.

Ik herinner me hoe verbaasd ik was over het feit dat voor die twee de tijd stilgestaan leek te hebben. Zij praatte met elkaar op dezelfde licht plagerige nonchalante toon van verstandhouding als vroeger. Ook ik had graag tegenover Dee mijn oude toon willen hervinden, maar ik kon het niet.

Omdat Dee een afspraak had, ging zij voor het

dessert weg. Taco begeleidde haar naar de uitgang van het café. Daar keek zij even naar mij om. Wij zagen haar in die dagen niet meer.

Ik vond het jammer dat zij zo weinig over zichzelf verteld had. Taco reageerde laconiek, met een lach.

'Dee is een vrije vogel. Vivere pericolosamente! Gevaarlijk leven!' zei hij, mij herinnerend aan de slogan waarmee Soekarno nog niet zo lang tevoren zijn agressieve politiek jegens Maleisië en het neokolonialisme en neo-imperialisme had gepropageerd. Dee hield van avontuur, en zou via die Poolse connecties haar draai wel vinden.

Terwijl ik dit opschrijf, realiseer ik me dat Moerland voor deze gegevens natuurlijk belangstelling zal hebben.

Terugkijkend op die ontmoeting, herinner ik me nu het gevoel van onlust dat me de volgende dagen niet wilde verlaten. Iets dwong me om Dee telkens weer ter sprake te brengen. Dat Taco zei haar mooi te vinden, 'la femme en fleur', in volle bloei, hinderde me, al was ik het met hem eens, en bewonderde ik Dee om haar wereldse uitstraling en zelfbewuste optreden. 'Bloei wekt nijd?' vroeg ik me af, op een ogenblik van 'Realistisch' inzicht. Ik moest toen om mezelf lachen, ik schaamde me voor mijn overdreven reactie op Taco's als vanouds luchtige en lichtelijk ironische complimenten aan Dees adres.

Geachte mevrouw Warner,

De vragen die u mij stelt had ik eigenlijk eerder verwacht. Het verbaasde me al dat u niet nieuwsgieriger was naar wat ik u op grond van mijn onderzoek over uw jeugd vriendin zou kunnen berichten.

U wilt weten of zij in het jaar 1967 op de Filippijnen is geweest. Daar durf ik wel bevestigend op te antwoorden. In hoeverre bent u op de hoogte van de toestand zoals die daar toen was? Helas lijkt er sindsdien nauwelijks iets veranderd. Nog altijd zijn land, kapitaal en macht voor het grootste deel in handen van een rooms-katholieke elite, net als in de periode van vier eeuwen Spaanse en een kleine honderd jaar Amerikaanse overheersing, en meer dan ooit is 'Manila' (zowel de regering als het mentale klimaat in die stad) synoniem met opportunistie, corruptie, georganiseerde misdadaad. Liberalisering en hervorming van de economie staan officieel al decennien op het programma, maar pogingen in die richting stranden telkens weer op onvoorstelbaar politiek touwtrekken en wederzijds beentje lichten van de betrokken partijen. Er is een actieve, meestal geweldadige oppositie van meer bevrijdings-, verzets- en separatistische bewegingen dan ik op mijn vingertjes kan natellen. U zult in de kranten wel het een en ander gelezen hebben over de ontvoeringen en bomaanslagen door terroristische moslimcom-

mando's. In 1967 was dat allemaal al in kiem aanwezig, en nog onoverzichtelijker dan nu.

Ik weet dat Mila Wychinska in de jaren '65, '66 en '67 herhaaldelijk gesignaleerd is op Luzon en Mindanao als contactpersoon met het sinds 1961 actieve Amnesty International. In dat verband heb ik de naam horen noemen van een destijds auteur, boek- en kunsthandelaar zeer bekende Filipijnse nationalis. Hij leeft niet meer, maar twee vroegere medewerkers van hem hebben geregeerd op mijn schrijven. Zij herinnerden zich de Engelsprekende vrouw met de Ost-Europese naam als een gewaardeerde bemiddelaarster, in elk geval gedurende een bepaalde periode. Zij had echter wantrouwen gewekt en verwarving gesticht toen zij ook contact bleek te onderhouden zowel met de communistische ondergrondse in Maleisië als met piraten en smokkelars op de Sulu-eilanden in het zuidelijke deel van de Filipijnen.

Mevrouw Warner, het zijn juist deze en dergelijke tegenstrijdige gegevens die me motiveren in verband met mijn onderzoek naar Mila Wychinska.

Ik begrijp zo langzamerhand wel dat u na uw jeugdijaren op Java nog maar zelden contact hebt gehad met Deë Mijers. Alles vind ik belangrijk, ook de dingen die u alleen van horen zeggen bekend zijn.

Vooraf ben ik benieuwd naar uw eigen veronderstellingen.

Met hartelijke groeten,

Bart Moorland

In 1973 volbracht Non haar hadji. Zij stuurde mij een prentbriefkaart uit Jeddah, waar de schepen met pelgrims aankomen en vertrekken. Die kaart ligt in mijn ebbenhouten kist. Ik werd me bewust van de kwellingen die vrome moslims vol overgave doorstaan. Keer op keer, tot stikkens toe benauwd in een opengepakte mensenmassa meegesleurd worden rondom de Kaäba, de Heilige Steen, in het hart van Mekka. Eindeloos staan wachten op toegang tot een plek voor de rituele wassingen, op de uitdeling van drinkwater, op de komst van een vervoermiddel. Geen andere rustplaats dan het immense schaduwloze tentenkamp in de woestijnhitte, de brandende wind. De verplichte kilometerslange tochten, bij voortkeur te voet, in het spoor van de Profeet, naar gewijde oorden buiten Mekka om daar te bidden, te mediteren, en een aantal stenen pilaren die beschouwd worden als zinnebeelden van het Kwaad met kiezels te bekogelen.

Ik trachtte me Non voor te stellen in de verplichte pelgrimsdracht van witte doeken zonder zoom of hechting. In gedachten zag ik haar staan tussen de drommen, bij aankomst op de heilige grond onop-houdelijk de invocatie prevelend die zij in haar keu-

rige zusters-ursulinenhandschrift achterop de briefkaart uit Jeddah had gezet, onder (naar ik aanneem) diezelfde tekst in Arabische letters: 'Hier sta ik dan voor Uw aangezicht, o mijn God, hier sta ik dan!'

Was het de suggestie die van de kaarten uitging, of heb ik me laten beïnvloeden door een artikel in het *National Geographic Magazine*, met foto's van de kale okerkleurige rotsen en de hete zandvlakten in 'Al-lahs Tuin'? Nu ik me dwing om al het voorbijgane dat ik zou willen vergeten weer toe te laten in mijn bewustzijn, herinner ik me dat ik toen vaak 's nachts wakker schrok met een gevoel alsof ik, door harde handene neergedrukt, strikte in gloeiend zand. Ik bracht die wurgende beklemming in verband met mijn angst om Taco, ik wist immers dat ik hem ging verliezen, dat hij eigenlijk al stervende was.

Pas maanden na zijn dood drong het tot me door dat ik nooit meer iets van Non hoorde. Ik schreef herhaaldelijk naar Pakembangan, maar kreeg geen antwoord. Soedah, laat maar, dacht ik tenslotte, de oude band is verbroken, wij leiden zulke verschillende levens.

Wat die ene verlate condoleancebrief, haast een jaar na Taco's begrafenis, in mij teweeggebracht heeft, kan ik nog altijd niet onder woorden brengen. Het blijft een schrijnende plek in mijn bewustzijn. Niet alleen om wat me zo totaal onverwacht werd meege-

deeld. Het onverdraaglijke is dat ik geen zekerheid heb, ik weet helemaal niets. Waarom heeft Taco gezwogen over dingen die zo bepalend geweest zijn voor onze verhouding?

De brief kwam uit Amerika, bleek gepost op de campus van een kleine universiteit ergens in de straat Urah. De schrijver, waarschijnlijk een aan die instelling verbonden docent, in elk geval een wetenschapper, had via een bericht in een historisch vakblad vernomen dat Taco overleden was. Door langdurig verblijf in Zuid-Amerika was dat nieuws hem niet eerder onder ogen gekomen, en ook had hij het adres moeten opsporen.

Hoewel zo ontstellend lang na dato wilde hij als nog zijn innige deelneming betuigen, en 'dear Mrs. Tadema' verzekeren dat de toevallige en zo verrassende ontmoeting met haar echtgenoot op het eiland Morotai in 1967 tot zijn beste herinneringen zou blijven behoren, door de gelijkgerichtheid van hun opvattingen en wetenschappelijke belangstelling, en vooral ook door een gedeeld gevoel voor humor. Nog vaak had hij gedacht aan de gesprekken op het strand, bij maanlicht, aan de snorkeltochten boven de schitterende koraalriffen, en de wrakken van Japanse oorlogsschepen die door zijn landgenoten tot zinken waren gebracht tijdens de acties onder MacArthur! Het had hem zo gespeten dat hij zijn verblijf op dat idyllische noordelijkste eiland van de

Molukken niet had kunnen verlengen om zo in de gelegenheid te zijn persoonlijk kennis te maken met 'you, dear Mrs. Tadema, "Day", if I may call you by that name', over wie hij zoveel gehoord had, en naar wier komst op Morotai 'Tay' toen verlangend uitkeek.

Ja, zij waren D. en T., voor mij, en voor elkaar.

Ik hield alleen maar vragen over, die ik gedurende de afgelopen jaren telkens om- en omgekeerd heb in mijn gedachten. Waren zij geliefden? Al in 1940, na Taco's terugkeer naar Indië? Hebben zij elkaar achter mijn rug om weer ontmoet in 1952, in Jakarta en Bandoeng? Dee wist immers van Non dat wij zouden komen. Troffen zij elkaar in Parijs, in 1962 en '63, al die keren dat Taco daar was voor de vergaderingen van de historische encyclopedie? Zij zijn in 1967 samen geweest op Morotai, ter afsluiting van Taco's reis naar de Banda-eilanden. Kwam Dee daar naartoe vanuit de Filippijnen? Is er toen een conflictsituatie tussen hen ontstaan? Vond zij dat hij kiezen moest tussen mij en haar, heeft zij Taco's 'halfheid' niet kunnen aanvaarden, evenmin als ik dat gedaan zou hebben wanneer ik alles geweten had? Was zij op de hoogte van zijn vernissing, zijn gijzeling, is zij op de een of andere manier betrokken geweest bij zijn bevrijding? Wat gaf zij hem dat ik niet geven kon? 'The way you haunt my dreams'?

Was Taco destijds, op school, al in de ban van haar schoonheid, haar sensuele uitstraling, die ik wel zag maar nooit als een gevaar beschouwde? Het kwam niet bij mij op jaloers te zijn.

Was zij dat wel op mij? Voelde zij zich begeerd, maar niet gerespecteerd, verdacht zij Taco van de geringschating die zij als meisje soms zo pijnlijk ervaren heeft van totokmannen? Zij geloofde ook niet werkelijk in mijn vriendschap.

Kende Non de waarheid, en was dat de reden van haar soms zo onverklaarbare onwil om over Dee te spreken?

1976. Het is me niet mogelijk te voet door Jakarta te gaan. Voor iedere verplaatsing heb ik een taxi nodig. In het centrum waag ik me niet meer in een betjak. De hitte is ondraaglijk, een klamme, vetige, door geen zucht wind bewogen luchtdaag hangt boven de stad. In een waln van uitlaatgassen raast een stroom van toeterende auto's over de nieuwe verkeersaders.

Ik zit op de achterbank in een hoek geleund, te apathisch om me druk te maken over de stank, het stof, het oorverdovende lawaai op straat, de obstakels die zelfs de kortste rit eindeloos doen duren. Zodra we stilstaan in een file klampen venters van kranjies, snoep, sigaretten zich vast aan de portieren, de bumpers. Er zijn kinderen bij, sommigen zo haveloos in smerige vodden dat ik ze wat roepbiljetten wil toe-

steken, maar de taxichauffeur verbiedt me het raam omlaag te draaien. Het zweet druppelt vanonder mijn haar in mijn nek, en in de halsopening van mijn bloes. Ik ben zesenvijftig jaar, en ik ben het klimaat ontwend.

Wat ik tijdens de rit zie van de stad lijkt in niets meer op het beeld van vroeger, dat ik toch nog wel enigszins teruggevonden had in het slordige Jakarta van 1952, en zelfs in de zich snel uitbreidende agglomeratie met een begin van hoogbouw in 1967. Nu zijn alle wegen buiten de centrale zone van wolkenkrabbers-in-wording (behalve natuurlijk de lanen in de bewakte en schoongehouden wijken waar hooggeplaatsten uit leger en ambtenarij, en buitenlandse diplomaten wonen) aan weerszijden begrensd door bermmen, die dag en nacht krioelen van mensen met handeltjes, hun schamele bezittingen in pakken en zakken, een permanent openluchtverblijf voor daklozen, prostitutees, bedelaars.

Misschien hebben zij gelijk gehad die zeiden dat ik niet terug moest gaan. Maar ik ben hier niet als een toerist uit nostalgie. Ik wil weten waarom Non zwijgt. Alleen Non kan me zeggen waar ik Dee moet zoeken. Maar Non is onvindbaar.

De kwekerij Pakembangang bestaat niet meer. Er is daar nu een proefstation voor landbouw, dat bij de universiteit schijnt te horen. Mijn speurtocht naar Non verloopt uiterst moeizaam. Met hulp van de

ambassade heb ik een introductie gekregen voor het bevolkingsregister in de wijk Slipi, met tot nu toe geen ander resultaat dan bevestiging van het feit dat de kwekerij Kebun Bibit Anggerek Pakembangang failliet gegaan is, omdat er nu bloemen en planten van betere kwaliteit gekweekt worden op de Poentjak of in de omgeving van Bandoeng.

Na lang wachten word ik ontrangen door de ambtenaar die me al eens eerder te woord gestaan heeft. Ik herinner hem aan zijn belofte nadere inlichtingen in te winnen over Ibu Sjarifa. Het valt me op dat hij verstrooider, en aanmerkelijk gehaster is dan bij mijn vorige bezoek. Ik begrijp daaruit dat hij geen goed nieuws voor mij heeft, en het vervelend vindt dit te moeten zeggen. Ik bedoel toch Ibu Sjarifa, die de bedevaart naar Mekka heeft gemaakt? Zij straat nog ingeschreven als bewoonster van het district waar Pakembangang toe behoort, maar een adres heeft hij niet. Ken ik die hadja persoonlijk? Als ik dat beaam, vraagt hij of ik weet dat zij als lid van een groep fanatieke vrouwen persona non grata is in de stad. Bij een recente demonstratie voor het paleis aan het Merdeka-kaplein hebben die dames spandoeken gedragen met verwijten aan het adres van president Soeharto's echtgenote, omdat zij grond die bestemd was voor de bouw van betere stadskampings verkocht heeft aan projectontwikkelaars die er winkelcentra en luxe-hotels willen neerzetten. Er zijn hoogst beledigende, en

in feite subversieve kreten van 'Corruptie!' gehoord.

Ik kan dat niet geloven. Non is achttienzeventig jaar, een broze oude vrouw. Provocerend optreden zal zij nooit, dat strookt ook niet met haar geloofsopvattingen. Hij schuift me een persforo toe. Ik zie een rij vrouwen met de strak om hoofd en schouders gewonden witte ondoorzichtige sluiers van de fundamentealistische moslima's. Alleen hun gezichten zijn onbedekt.

Hij tikt zachtjes met zijn duim op de glimmende vergroting in zwart-wit. Wat ik zie overrompelt me zo dat ik mijn schrik en verbazing niet dadelijk kan verbergen.

'Ibu Sjarifa is daar niet bij,' zeg ik, maar mijn reactie is hem niet ontgaan. Hij zucht, en haalt zijn schouders op. Dan kan hij tot zijn spijt verder niets voor mij doen.

Tussen de vrouwen die hij aanwees, staat niet Non, maar Dee.

Omdat ik wist dat ik na dit bezoek nooit meer terug zou komen in mijn geboorteland, wilde ik de laatste paar dagen voor mijn vertrek besteden aan excursies naar plekken die veel voor me betekend hebben, de Plantentuin in Bogor, het bergdorp Sindanglaja, Tjibodas. De lange steile klimtocht naar de top van de Gedeh ging mijn krachten te boven, ook de water-vallen van Tjibeureum waren me te ver. Wel dwaalde

ik uren tussen de araucaria's, cipressen, rasamala's en eucalyptussen van Tjibodas, dezelfde bomen waar ik als kind zo vaak bewonderend naar heb opgezien, en ik zat lang in de koepel op het wijd glooiende grasveld, met uitzicht op de bergen, die wazig blauw opdoemden in de hittenevels van de middag. Tenslotte liep ik een eind omhoog langs het pad naar de pondok van de Tadema's. Ik zag al van verre dat die er niet meer stond.

In Jakarta ging ik nog een keer naar mevrouw Mijers' oude huis. De lelijke houten schotten en versperringen van ijzerdraad waren verdwenen, de buitennuren vers gewit, en voor- en achtererf in gebruik als parkeerterrein en markt. Zonder tuin leek het huis kleiner dan vroeger, het had ook zijn voorname koloniale allure verloren. Tussen warongs en auto's door liep ik naar de waringin, die zich als een berg van loof boven de rommelige plek verhief. Een hek beschermde de bundeling van oude luchtwerktels rondom zijn stam, en de nieuwe, los neerhangende, die zich in de bodem moesten vasthechten. Het graf van de hadji was er nog altijd, maar als het ware opgenomen binnen de reusachtige boom.

Vlak voor mij stond een vrouw, die tussen de spijlen van het hek door naar de verticale zerk reikte, als om daar een offergave neer te leggen. Ik zag haar alleen op de rug. Zij droeg een losse katoenen jurk van onderwets model, haar sluike zwarte haren werden

door schuifspelden op haar achterhoofd bijeengehouden. In haar manier van staan en haar kleding was iets wat mijn hart deed bonzen. Ik had de indruk dat ik mijn hand maar hoefde uit te strekken om haar aan te raken, maar de luchtlaag tussen ons leek veranderd in een wal van ondoordringbaar glas. Ook verzette alles in mij zich tegen dat contact.

Toen, ineens, was zij er niet meer, opgelost in de wemeling van licht- en schaduwplekken onder het zware bladerdak.

Ik had de innerlijke zekerheid dat Non dood was, en had bovendien met eigen ogen Dee gezien, vermoed als de hadja die zij nooit kon zijn.

Opgetropte verbittering brak zich baan, de vloedgolf uit de angststromen van mijn jeugd haalde me in, en stortte over me heen, een klauwend monster van zwart water.

Toen heb ik iets gedaan wat ik mezelf niet vergeven kan.

Bij de autoriteiten in Jakarta heb ik verteld wie de vrouw was die zich uitgaf voor Ibu Sjarifa. Ook na tien jaar riep de naam Mila Wychinska nog herinneringen op aan die ooit veelbesproken verschijning onder de buitenlandse entourage van president Soekarno. De weinige gegevens waarover ik beschikte heb ik op tafel gelegd. Ook drong ik aan op onderzoek naar het lot van de echte Ibu Sjarifa. In feite gaf

ik Dee de schuld van Nons onverklarebare verdwijning. Maar is dat de werkelijke reden waarom ik haar verraden heb?

In zijn eerste brief heeft Moorland me geschreven dat Mila Wychinska 'naar sommigen beweren' overleden is 'tijdens een reis op Sumatra (of Java, of Timor)', en dat de datum en omstandigheden van haar dood hem niet bekend zijn. Het staat dus niet vast wat er met haar gebeurd is. Hield zij zich schuil, was zij op de vlucht? Viel zij in handen van vijanden, tegenstanders, of misschien vroegere medestanders die zich door haar in de steek gelaten voelden? Misschien leefde zij gewoon verder in weer een andere vermomming, een andere rol?

Geachte mevrouw Warner,

Wat u me mededeelt over uw ervaringen in Jakarta in 1976, houdt me bezig. U zag op een foto Mila Wychinska als lid van een groep vrouwen in de kleding die de orthodoxe islam voorschrijft. Dat deze vrome moslima's deelnamen aan een demonstratie met een uitgesproken politiek karakter, is op zichzelf niet zo merkwaardig. Al voor de oorlog stonden op Java, en ook in andere delen van de archipel, bepaalde islamitische organisaties dichterbij het eenvoudige volk in de dorpen dan de stedsse intellectuelen en politici. Zij hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in de strijd om onafhankelijkheid, en later in het verzet tegen autoritaire en kapitalistische tendensen van de leiders in Jakarta. Het is zeker waar dat de islam in Indonesië vanouds een democratiserend karakter heeft gehad. De oelama's en imams waren verdraagzaam ten opzichte van tradities en rituelen die geworteld zijn in vaak nog animistisch gekleurd volksgeloof.

Maar nu lijkt het alsof het voorbij is met die tolerantie. Via oncontroleerbare stromingen in de islam dringt niet alleen streng religieus fundamentalisme maar ook een fanatieke politieke ideologie de massa binnen. Gematigde islamieten die ik ken, spreken zelfs van 'gesluierd communisme'. Tal van terroristen gaan er prat op diepgelovige mohammedanen te zijn.

U vraagt me wat volgens mij de overtuigingen en drijfveren

van Mila Wychinska waren. Ik weet het niet. In die heksenketel van Zuidoost-Azië: Indonesië, Maleisië, Cambodja, Laos, Vietnam, de Filipijnen, doek zij altijd op tussen degenen die de klappen kregen, of dat nu boeren waren die onder druk van lokale machthebbers hun grond en hun oogsten moesten afstaan, of een heel volk dat zich verzette tegen overheersing door een ander volk, of een etnische groep die onder de voet gelopen dreigde te worden, of vrouwen en kinderen die in de prostitutie en als alergoedkoopste industriële werkrachten geëxploiteerd werden. Het viel nooit uit te maken of zij pro of contra de een of andere ideologie was, de mensen zagen en waardeerden vooral haar inzet, haar moed. Zij wist, op kleine schaal, steeds hulpbronnen aan te boren, reddende instanties te alarmeren, en ook soms contacten te leggen met organisaties die over de macht en de middelen beschikten die zij niet had. Het beeld dat bij mij rijst op basis van al die gegevens, is dat van een vrouw die fel emotioneel uit verontwaardiging of medelijden handelde, en niet volgens een weloverwogen programma. Dat zal ook wel de reden zijn waarom haar naam zo zelden genoemd wordt in het kader van de officiële internationale activiteiten op het gebied van mensenrechten en milieuzorg.

Ik denk dat zij in alle kampen haar informanten en medestanders had, en vaak grote risico's nam wat haar eigen veiligheid betreft. Na de coup poging in '65 was zij ongetwijfeld een ongewenst persoon in de wereld van president Soekarno en de zijnen. Om daar weer binnen te komen moest zij een andere identiteit aannemen. Ik kan me uw verontzetting in verband met 'Ibu Sjarifa' heel goed voorstellen. Het onderzoek dat u aan de auto-

riteiten in Jakarta gevraagd hebt, heeft kennelijk nooit iets opgeleverd, of is genegeerd. Wat mij interesseert is of Mila Wychinska vrijwillig of onder druk van buitenaf als Sjarifa ingetreden in die groep van moslims. Wanneer zij niet aan een ziekte overleden is, of een ongeluk heeft gekregen, is het niet uitgesloten dat zij het slachtoffer werd van onenigheid of wraakacties binnen een van de activistengroepen waar zij mee te maken had.

Het zal wel nooit mogelijk zijn achter de waarheid te komen. Zij blijft een intrigerende persoonlijkheid. Ook los van dit beperkte onderzoek, dat bij gebrek aan meer informatie niet meer dan een wat uitgewerkte voernoot oplevert voor mijn artikelenreeks, zou ik nog wel een en ander willen weten over die jeugdijaren in Indië van u en 'Dee'. Iemand zoals ik, die twintig jaar na het einde van de oorlog geboren is, kan zich eigenlijk geen voorstelling maken van dat koloniale leven.

U schreef me dat u nooit meer iets gehoord hebt van Sjarifa na 1973, toen zij als pelgrim naar Mekka ging. Ik heb er een krantenarchief op nageslagen, en ben zo te weten gekomen dat in dat bewuste jaar een autobus met pelgrims op de terugweg naar de havenstad Jeddah in de woestijn verongelukt is. Er waren zeer veel doden. Mogelijk is zij daar, toen, omgekomen?

In de hoop dat u binnenkort nog wat materiaal voor mij hebt, niet om te publiceren, maar om mij een indruk te geven van de wereld waarin u jong geweest bent, verblijf ik, met hartelijke groet,

Bart Moorland

Weer veronderstellingen in plaats van feiten. Het zijn net zulke slagen in de lucht als de hypothesen die Taco en ik tegenover elkaar onder woorden brachten in verband met Laurens Reels optreden in de Mollukken. Ik wil dat niet meer.

Wat bezielde Dee? Een poging om een gemis dat haar hele leven beheerste aan te vullen, een emotionele honger te stillen? Ik denk dat zij een intense behoefte had om betrokken te zijn bij ieder streven, waar dan ook, hoe dan ook, naar vrijheid, zelfverwezenlijking, erkenning van eigen waarde en waardigheid.

Zij heeft mij nooit willen kwetsen, mij geen gezichtsverlies willen berokkenen, zij respecteerde mij als Taco's 'eerste keus', zoals het voor hem vanzelf sprak dat ik zijn leven deelde. Maar nooit zou ik aanvaard hebben dat zij zijn 'intieme keus' werd. Zij begrepen dat en daarom zwegen zij over hun verhouding, en heeft Dee elk contact met mij vermeden. Ik denk nu dat ik haar noch hem iets te vergeven heb.

Taco en ik waren gelijken binnen eenzelfde soort, die van de blanke 'hier-geborenen', maar hij en Dee, beiden 'niet-toroks' op een onderling verschillende manier, vulden elkaar aan, elk de belichaming van

een essentieel verlangen van de ander. Tussen Dee en mij, in vriendschap, was zo'n eenheid blijkbaar niet mogelijk, tussen Taco en haar, in hartstocht, wel. Ook nu kan ik de gedachte daaraan, die ik al die jaren uit mijn bewustzijn heb gebannen, alleen verdragen door te berusten, pasrah, in wat was voorbestemd: nasib, het lot. Ik merk dat ik ben gaan denken als Non.

Het bericht van Her Hoge Bos waar ik al zo lang op wacht, is er. Een grote en een aangrenzende kleine kamer zijn vrijgekomen. Nu moet ik dit huis opruimen, de makelaar opdracht geven het te verkopen. Vrijwel mijn hele leven als volwassene heb ik hier gewoond. De beste momenten van mijn huwelijk met Taco hebben zich binnen deze muren afgespeeld. In de lange eenzame jaren na zijn dood ben ik er tussen al de vertrouwde dingen, de meubels, de boeken, geleidelijk in geslaagd me te vereenzelvigen met het imago van een sereen verouderende emeritus hoogleraar kunstgeschiedenis, die een reeks publicaties op de boekenplank heeft staan, en nog net voldoende belangstelling kan opbrengen voor onttikkelingen in het vak om niet helemaal vergeten te raken. Dat Moorland op het denkbeeld kwam contact met mij te zoeken, bewijst het. Maar nu lijkt ook die fase voorbij.

De sleutel van mijn ebbenhouten kist is terecht. Toen de tot het plafond reikende boekenkasten in de bibliotheek leeggehaald werden, heeft een van de verhuizers vanaf een ladder iets zien glimmen op de richel van de betimmering, boven de plek waar de kist staat. Dat is te hoog voor Stien en mij. Taco was heel lang. Ik denk dat hij in die laatste weken, toen hij nog wel rondliep in huis, de kist geopend heeft omdat hij zijn Reael-manuscript weer eens wilde doorbladeren. Zonder erbij na te denken zal hij na afloop de sleutel boven zijn hoofd op de richel geschoven hebben, in plaats van in de boekenkast, waar het ding hoorde te liggen.

Ik heb vergeefs staan morrelen, de tandjes van de baard zijn wat verbogen, en misschien ook is het slot vanbinnen verroest.

Ik ben van plan de kist aan Moorland uit te lenen. Misschien kan hij een vakman vinden die raad weet. Bovendien wil ik dat hij de inhoud bekijkt, en aan de hand daarvan verifieert wat ik hem verteld heb. Ik vertrouw hem, hij zal er in elk geval iets aan hebben voor een indruk van die 'koloniale jeugdijaren'.

Ik schrijf hem dat hij de kist en de sleutel mag komen halen.

Ik dacht dat het allemaal voorbij was, maar ik heb mij vergist. Een oud-collega stuurde mij de catalogus van een tentoonstelling in New York waar ik

graag heen zou gaan als ik nog tot die reis in staat was. Al sinds jaren hoop ik eens een glimp op te vangen van de niet zo lang geleden in het nieuws gekomen Inada-collectie van oosterse decoratieve kunst.

Die is privé-eigendom van een Japanse industrieel, Yokuro Inada, en nooit eerder buiten Japan te zien geweest.

De kostbaar uitgevoerde catalogus geeft in kleurenfoto's een volledig overzicht van die werkelijk adembenemende expositie. Ik wist al dat Inada's belangstelling uitgaat naar bloem- en bladmotieven in sculptuur en schilderkunst, precies het gebied waar ik me op heb toegelegd, en nu ik de afbeeldingen zie, weet ik dat zijn voorkeur en smaak ook de mijne zijn. Schitterend Japans en Chinees borduurwerk, een paar zeldzame reliëfs in de stijl van de Boroboe-doer, Loro Djonggrang en de Tjandi Mendoet, onder andere de gaafste 'makara' die ik ooit onder ogen heb gehad, houtsnijwerk van Balinese tempeldouren, antieke Javanse kains met het semèn-motief, alles bij elkaar niet heel veel, maar wel van de hoogste kwaliteit. Als ik over de middelen beschikt had om een verzameling aan te leggen, zou ik precies zo gekozen hebben. Wat Inada bijeengebracht heeft, is de apotheose van datgene waar ik mijn hele leven mee bezig geweest ben.

Er is uiteraard een deskundige inleiding bij de catalogus, met een kort geschreven 'profiel' van Yoku-

ro Inada. Geboren in 1946, vanaf zijn zesde jaar gevormd op exclusieve kostscholen in Zwitserland, heeft economie gestudeerd in Duitsland, en aan de Sorbonne in Parijs, dankt zijn zakeninstinct en technisch inzicht aan zijn vader, een bankier, maar is tot het verzamelen van juist deze kunst gekomen door zijn moeder, 'a beautiful Eurasian from Indonesia, recently deceased'. De tentoonstelling is een hommage aan haar.

Een foto toont de heer Inada bij de openingsplechtigheid. Iets dwong me die aandachtig te bekijken: een opvallend lange en slanke, westers-chic geklede Japanner. Een gevoel van beklemming overviel me, ik weigerde te geloven wat ik meende te zien. Ik heb er een vergrootglas bij gehaald. Toen kon ik niet meer twijfelen.

Hij heeft het gezicht van Dec.

Ik weet dat ergens in mijn geheugen alle stukken te vinden zijn die samen een sluitend beeld van de waarheid vormen. Ik heb ze niet herkend, of ze niet willen zien, toen ze opdoken in de werkelijkheid van mijn leven. De Inada-collectie is, via een verre omweg door tijd en ruimte, een signaal van Dec naar mij. Het ontkent de vervreemding, het bewijst een 'gelijkheid' in lagen van ons wezen waar wedijver, afgunst, onbegrip, grieven, alle verschillen en tegenstellingen, geen reden van bestaan hebben. Onder de

oppervlakte was er tussen ons altijd een verbindend element, niet benoembaar, dat zich aan elke poging tot verklaring of analyse onttrekt. We hebben het ingeademd met de lucht van het land waar we geboren zijn. Het laat zich alleen bij benadering uitdrukken in symbolen als de kunstwerken die Yokuro Inada verzamelde, 'inspired by his mother'.

Dit zijn dingen die ik onmogelijk kan uitleggen aan Moorland. Als ik er woorden voor had – en die heb ik niet – zou hij ze trouwens irrelevant vinden in verband met de aard van zijn onderzoek.

Over Dee valt er aan hem niets meer te melden. Ik kan nu ook deze aantekeningen in de open haard gooien, een rookoffer ten afscheid.

Geachte mevrouw Warner,

De aangename persoonlijke ontmoeting met u, na die paar maanden schriftelijk contact, en het feit dat u me uw eebenhouten kist hebt willen toevertrouwen, maken dat ik nu niet weet hoe ik u op de hoogte moet brengen van de stand van zaken.

Inderdaad heb ik de kist met deskundige hulp open gekregen.

Maar, lieve mevrouw, hij is leeg.

Ik begrijp voor welk probleem u zich nu geplaatst ziet. Kan het zijn dat u de documenten eigens anders opgeborgen hebt, en dat u dit vergeten bent omdat het jaren geleden is? U gaat binnenkort verhuizen. Uit ervaring weet ik dat verhuizingen fataal zijn wanneer men veel te bewaren heeft. Graag stel ik me beschikbaar om u te helpen met het sorteren en inpakken van bijvoorbeeld uw archief. Wie weet komen er mappen tevoorschijn met de papieren en foto's enz. die u kwijt bent. Ik breng u dan meteen de kist terug.

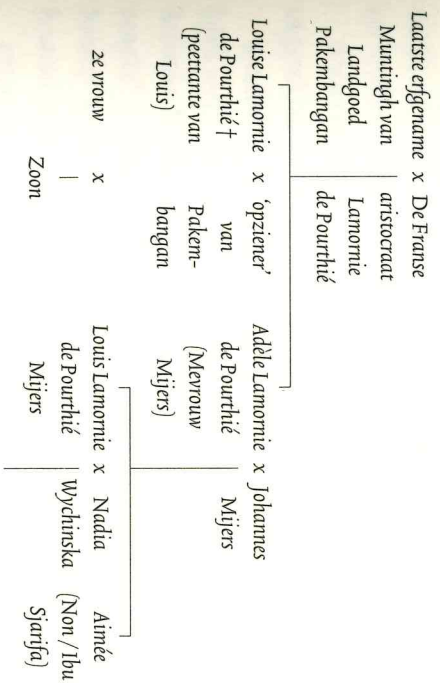
Gelukkig heb ik ook een bericht voor u dat u zeker wel aardig zult vinden. Een arabist uit mijn vriendenkring heeft het letterornament in het sleutelooig bestudeerd. Volgens hem zou het een – vanwege de stiling ingekort – citaat kunnen zijn uit een beroemd verhaal van de mystieke Perzische prozaïst Farid al-Din Attar. Er staat dan ongeveer dit:

AL WAT JE OOIIT ZAG OF HOORDE, AL WAT JE

DACHT TE WETEN, IS NIET MEER DAT, MAAR AN-
 DERS.

Een staaltje van oosterse wijsheid!

Met respectvolle groeten, en naar ik hoop tot ziens,
 Bart Moorland

Indische termen

adoeh uitroep van schrik, verbazing, pijn
ajo saudara, naik teroes, ja, lekas, tiepat vooruit man,
doortijden, ja, vlug, schiet opl
anggrek boelan witte maanorchidee, phalaenopsis
amabilis
batik toelis de met hete was op de stof gerekende batik
Belanda Hollander
bengkel werkplaats, rommelwinkel
bersiap Sta opl Weert u.
besaran het administrateurshuis op een onderne-
ming
bingoeng de kluts kwijt, in de war
boeaja krokodil, boef
boenga bloem
boengoeer rijk bloeiende heesterachtige boomsoort
boenoeh moord
boesoek bedorven
boleh het mag
boleh tjampoer mengen toegestaan
djempol (letterlijk: duim) mieters
doekoe kleine geelachtige zoete vrucht
goeling rolkussen
haloes beschafld
jamoes geneesmiddel van gedroogde kruiden

kasar grof
kekasih lieveling
kesasar (letterlijk: verdwald) ergens niet thuishoren
klenteng Chinese tempel
klontong Chinese huis aan huis verkoper van textiel
koelit langsep licht getinte huid
loh toen nou, zeg! heel
losmen logement, pension
manis lief
nasib noodlot
pastrah berusting, aanvaarding
pasanggrahan eenvoudige logeergelegenheid
perkara nederige kwestie
pinter boesok sluw
pondok hut voor tijdelijk verblijf
sarekat vereniging, broederschap
semèn batikpatroon met kleine plant- en bloem-
motiefjes
sepada volk!
sepèn mannelijke huisbediende, hoofd van het huis-
personeel
tengteng katjang versnapering van pinda's
terang boelan volle maan
tjelaka ongeluk
tjemara een tropische 'naald'-boom, Casuarina
toekang ambachtsman, koopman
warga negara (Indonesische) staatsburger
waringin Ficus Benjamina

